

BUXORO AMIRLIGINING QULASHI VA BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASINING TUZILISHI

Sanoqulova Surayyo Sobirjon qizi

Osiyo xalqaro universiteti 1-kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20321081>

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 20-yillari boshlarida Buxoro amirligining qulashi va uning o'rnida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tashkil etilishi jarayoni ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda amirlikning ichki ijtimoiy-siyosiy ahvoli, iqtisodiy tanazzuli, yosh buxoroliklar harakatining shakllanishi, sovet hokimiyati hamda Qizil Armiyaning mintaqadagi harbiy-siyosiy aralashuvi masalalari yoritiladi. Shuningdek, 1920-yil avgust-sentabr oylarida bo'lib o'tgan Buxoro operatsiyasi, amir Sayyid Olimxonning hokimiyatdan chetlatilishi va BXSRning huquqiy-siyosiy asoslari batafsil ko'rib chiqiladi. Maqolada yangi tuzilgan respublikaning davlat tuzilishi, hukumat tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar yo'nalishlari hamda uning 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanishigacha bo'lgan faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari BXSRning tashkil topishi mintaqada tub burilish davri bo'lib, milliy davlatchilik an'analari yangi shakllarda davom etishida muhim bosqich bo'lganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, BXSR, Sayyid Olimxon, yosh buxoroliklar, Fayzulla Xo'jayev, Qizil Armiya, M.V. Frunze, Buxoro operatsiyasi, milliy-hududiy chegaralanish, sovet hokimiyati.

THE FALL OF THE BUKHARA EMIRATE AND THE FORMATION OF THE BUKHARA PEOPLE'S SOVIET REPUBLIC

Annotation. This article provides a scholarly analysis of the fall of the Bukhara Emirate in the early 1920s and the subsequent establishment of the Bukhara People's Soviet Republic (BPSR). The study examines the internal socio-political conditions of the Emirate, its economic decline, the formation of the Young Bukharan movement, and the military and political intervention of Soviet authorities and the Red Army in the region. Particular attention is paid to the Bukhara operation of August–September 1920, the removal of Emir Sayyid Alim Khan from power, and the legal and political foundations of the BPSR. The article analyzes the new republic's state structure, government composition, socio-economic reform directions, and its activities until the national-territorial delimitation of 1924. The findings demonstrate that the establishment of the BPSR marked a turning point in the region's history and represented an important stage in the continuation of national statehood traditions in new forms.

Keywords: Bukhara Emirate, BPSR, Sayyid Alim Khan, Young Bukharans, Fayzulla Khojaev, Red Army, M.V. Frunze, Bukhara operation, national-territorial delimitation, Soviet power.

KIRISH

XX asrning birinchi choragi Markaziy Osiyo tarixida tub o'zgarishlar davri sifatida tarixiy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda mintaqada uch asrdan ortiq davom etgan an'anaviy davlat tuzilmalari — Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligi sovet hokimiyati ta'sirida tugatildi yoki tubdan qayta tuzildi. Ushbu jarayonlar ichida Buxoro amirligining qulashi va uning o'rnida Buxoro Xalq Sovet Respublikasining (BXSR) tashkil etilishi alohida tarixiy ahamiyatga ega, chunki bu jarayon nafaqat siyosiy hokimiyatning almashinuvini, balki mintaqaviy davlatchilikning sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishini ham

anglatadi. Buxoro amirligi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab manghitlar sulolasi tomonidan boshqarib kelinar edi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga kirib kelishi natijasida amirlik 1868-yilgi shartnomadan keyin imperiyaga vassal davlatga aylangan bo'lsa-da, ichki boshqaruvda ma'lum darajada mustaqillikni saqlab qolgan edi. Biroq 1917-yilgi Oktyabr to'ntarishidan keyin Rossiyada sodir bo'lgan siyosiy o'zgarishlar amirlikning siyosiy maqomiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Amir Sayyid Olimxon boshchiligidagi hukumat sovet hokimiyatiga nisbatan ehtiyotkor, ammo asosan dushmanona siyosat olib bordi.

Amirlik ichida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muammolar tobora keskinlashib bordi. Soliq tizimining og'irligi, dehqonlar va hunarmandlarning huquqsizligi, ma'rifatchilik harakatining bostirilishi hamda ma'muriy boshqaruvdagi nochorlik xalq noroziligini kuchaytirdi. Aynan shu sharoitda jadidchilik harakatining mintaqaviy ko'rinishi sifatida yosh buxoroliklar tashkiloti shakllandi. Ushbu harakat dastlab islohotchilik, ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan chiqqan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan inqilobiy yo'nalishga o'tdi va sovet hokimiyati bilan ittifoqchilik aloqalarini o'rnatdi.

1920-yilning sentabr oyida M.V. Frunze qo'mondonligida amalga oshirilgan Buxoro harbiy operatsiyasi natijasida amirlik tugatildi va shu yilning 8-oktyabrida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilindi. Yangi respublika sovet andozasidagi davlat tuzilmasi sifatida shakllantirilgan bo'lsa-da, dastlabki yillarda u nisbatan mustaqil siyosat yuritishga harakat qildi, milliy madaniyat va ma'rifat sohasida bir qator ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirdi.

Biroq 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanish jarayonida BXSР tugatilib, uning hududi yangi tashkil etilgan O'zbekiston SSR va Tojikiston ASSR tarkibiga kiritildi.

Mazkur maqola Buxoro amirligining qulashi sabablari, BXSРning tashkil topishi jarayoni, uning siyosiy-huquqiy maqomi hamda qisqa muddatli, biroq mintaqa tarixi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ushbu davr hodisalarini xolisona, ilmiy yondashuv asosida o'rganishga, sovet davri tarixshunosligida shakllangan bir tomonlama qarashlardan farqli ravishda, mustaqillik yillaridagi yangi tarixshunoslik yutuqlarini hisobga olgan holda yoritishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Buxoro amirligining qulashi va BXSРning tashkil topishi muammosi tarixshunoslikda turli davrlarda turlicha yoritilgan. Mavzu yuzasidan dastlabki ilmiy va publitsistik ishlar 1920–1930-yillarda yaratilgan bo'lib, ular asosan sovet mafkurasi nuqtayi nazaridan, “inqilobiy ozodlik” va “sinfiy kurash” konsepsiyasi doirasida yozilgan. Bu davr asarlarida Fayzulla Xo'jayev, P. Alekseyenkov, A. Ishanov kabi mualliflarning ishlari muhim manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

Sovet davri tarixshunosligida (1940–1980-yillar) BXSРning tashkil topishi sotsialistik inqilobning g'alabasi sifatida talqin qilingan. R.A. Nabiyeв, X. Ziyoyev, A. Aminov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida amirlikning ijtimoiy-iqtisodiy tanazzuli, yosh buxoroliklar harakati hamda sovet hokimiyatining mintaqadagi siyosati keng yoritilgan. Biroq ushbu ishlarda Qizil Armiyaning Buxoroga harbiy aralashuvi va amirlikning bostirilishi masalalari bir tomonlama, ko'pincha rasmiy mafkura ruhida tahlil qilingan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixshunosligida mavzu yangicha yondashuvlar asosida qayta o'rganila boshlandi. D.A. Alimova, N. Karimov, Q. Rajabov, B. Hasanov singari taniqli olimlarning ilmiy ishlarida Buxoro amirligining qulashi nafaqat ichki ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan, balki sovet hokimiyatining maqsadli siyosati va harbiy bosqini natijasida ham yuz

berganligi asoslangan. Shuningdek, BXSРning faoliyati, uning rahbarlari, jumladan, Fayzulla Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulqodir Muhitdinovlarning siyosiy faoliyati xolis tarzda yoritilgan.

Xorijiy tarixshunoslikda mavzu A. Khalid, E. Allworth, S. Becker, R. Pierce kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Bu mualliflar Buxoro amirligining qulashini Rossiya imperatorlik siyosatining bevosita davomi sifatida, sovet hokimiyatining mintaqadagi ekspansiyasi kontekstida tahlil qiladilar. Ayniqsa, A. Khalidning Markaziy Osiyodagi jadidchilik va sovetlashtirish jarayoniga oid ishlari mavzuni yangi nazariy yondashuvlar asosida o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotda ilmiy-tarixiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Tarixiylik tamoyili Buxoro amirligining qulashi va BXSРning tashkil topishini aniq tarixiy sharoit, ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog'liq holda o'rganishga imkon berdi. Xronologik metod yordamida voqealar 1917-yildan 1924-yilgacha bo'lgan davrda izchil ko'rib chiqildi. Tahliliy-qiyosiy metod orqali BXSРning siyosiy-huquqiy tuzilmasi mintaqadagi boshqa sovet respublikalari (xususan, Xorazm XSR) bilan taqqoslandi. Shuningdek, manbashunoslik tahlili va kontent-tahlil usullari arxiv hujjatlari, rasmiy bayonotlar va davr matbuoti materiallarini o'rganishda qo'llanildi.

Tadqiqotda xolislik, ilmiy obyektivlik va tizimlilik tamoyillariga amal qilindi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining qulashi va BXSРning tashkil topishi bir necha o'zaro bog'liq tarixiy bosqichlardan iborat murakkab jarayon bo'lganini ko'rsatdi. Tahlillar asosida ushbu jarayonni shartli ravishda uch asosiy bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich 1917-yildan 1920-yil avgustigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu davr amirlikning ichki inqirozi va sovet hokimiyatining mintaqadagi mavqeyini mustahkamlash davri sifatida tavsiflanadi. 1917-yilgi Fevral va Oktyabr to'ntarishlaridan keyin amir Sayyid Olimxon Buxoroda an'anaviy boshqaruvni saqlab qolishga harakat qildi. 1918-yilning martida "Kolesov voqeasi" deb nomlangan tashqi aralashuv urinishi amalga oshirildi, biroq u muvaffaqiyatsiz tugadi va amir tomonidan jadidlar, yosh buxoroliklar va ularning tarafdorlariga qarshi qattiq qatag'onlarga sabab bo'ldi. Aynan shu davrda yosh buxoroliklar tashkiloti Toshkent va Samarqandga ko'chib o'tib, Buxoro Kompartiyasi bilan birlashdi va sovet hokimiyatidan harbiy yordam izlay boshladi.

Ikkinchi bosqich 1920-yil avgust-oktyabr oylarini o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro operatsiyasi oldindan puxta rejalashtirilgan harbiy-siyosiy tadbir bo'lgan. 1920-yil 23-avgustda yosh buxoroliklar va Buxoro Kompartiyasi nomidan rasmiy chiqish e'lon qilindi va Charjo'y shahrida inqilobiy qo'mita tuzildi. 28-avgust kuni Turkiston frontining qo'mondoni M.V. Frunze rahbarligida Qizil Armiya Buxoro hududiga kirdi. Janglar 29-avgustdan 2-sentabrgacha davom etib, 2-sentabrda Buxoro shahri olindi. Amir Sayyid Olimxon dastlab Sharqiy Buxoroga, so'ngra Afg'onistonga qochib o'tdi. Operatsiya davomida tarixiy Ark qal'asi, ko'plab madrasalar va shahar inshootlari jiddiy zarar ko'rdi.

1920-yil 8-oktyabrda Buxoroda I Butunbuxoro Xalq Vakillari Qurultoyi ish boshladi va shu kuni rasmiy ravishda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilgani e'lon qilindi.

Qurultoyda BXSР Konstitutsiyasining asoslari qabul qilindi, Butunbuxoro Inqilobiy Qo'mitasi tuzildi, uning raisi etib Abdulqodir Muhitdinov, Xalq Nozirlar Kengashi raisi etib Fayzulla Xo'jayev tayinlandi. Yangi davlat sovet andozasidagi respublika sifatida shakllantirilgan bo'lsa-da, dastlabki yillarda u qator mintaqaviy xususiyatlarni saqlab qoldi.

Uchinchi bosqich 1920-yil oxiridan 1924-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi va BXSRning amaliy faoliyat davri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bu davrda yangi respublika qator ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy islohotlarni amalga oshirdi. Yer-suv munosabatlari qisman qayta tartibga solindi, vaqf yerlari to'g'risida qarorlar qabul qilindi, ma'rifat va ta'lim sohasida yangi maktablar tarmog'i yaratildi, jumladan, talabalar Germaniya, Turkiya kabi xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborildi. Shu bilan birga, Sharqiy Buxoroda istiqbolchilik harakati keng yoyilgan bo'lib, BXSR hukumati va sovet qo'shinlari uchun jiddiy harbiy-siyosiy muammoga aylangan.

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, BXSRning siyosiy mustaqilligi tobora cheklanib bordi. 1921-yilda Buxoroning sovet Rossiyasi bilan ittifoq shartnomasi imzolandi, 1923-yilda BXSR Markaziy Osiyo iqtisodiy kengashi tarkibiga kiritildi. 1924-yil 19-sentabrda BXSR Sovetlarining V qurultoyida respublikani sotsialistik respublikaga aylantirish to'g'risida qaror qabul qilindi va shu yilning kuzida amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida BXSR tugatildi.

Uning hududi O'zbekiston SSR va Tojikiston ASSR tarkibiga taqsimlandi.

MUHOKAMA

O'tkazilgan tahlil natijalarini muhokama qilish jarayonida bir qator muhim ilmiy xulosalar shakllandi. Avvalo, Buxoro amirligining qulashini faqat ichki ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan izohlash to'liq emasligi aniqlandi. Albatta, amirlikning ichki tanazzuli — feodal munosabatlarning saqlanib qolishi, soliq tizimining og'irligi, jadidchilik harakatining bostirilishi, boshqaruvdagi muammolar — amirlikning siyosiy zaifligini kuchaytirgan asosiy omillardan edi.

Biroq aynan tashqi omil — sovet Rossiyasining maqsadli siyosati va Qizil Armiyaning harbiy aralashuvi amirlikning qulashida hal qiluvchi rol o'ynadi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, yosh buxoroliklar harakati mavqeyini baholashda murakkab yondashuv talab etiladi. Bir tomondan, ushbu harakat o'z mohiyatiga ko'ra milliy-ma'rifatchilik, islohotchilik harakati bo'lib, amirlikdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni xohlagan.

Ikkinchi tomondan, harakatning bir qismi sovet hokimiyati bilan ittifoqlashish orqali maqsadlariga erishishga harakat qildi va aynan shu yo'l ularning keyinchalik o'z mustaqilligini yo'qotishiga olib keldi. Fayzulla Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev singari arboblarning tarixiy taqdiri bu murakkab vaziyatning yorqin namunasidir.

Buxoro operatsiyasi va uning oqibatlarini muhokama qilishda alohida e'tibor talab qilinadi. 1920-yil sentabridagi harbiy harakatlar natijasida nafaqat siyosiy hokimiyat o'zgardi, balki ko'p asrlik madaniy meros — me'moriy yodgorliklar, kutubxonalar, qo'lyozmalar jiddiy zarar ko'rdi.

Shu bilan birga, amirlikning oltin zaxirasi va xazinasini Rossiyaga olib ketildi. Bu masalalar sovet davri tarixshunosligida deyarli yoritilmagan bo'lib, mustaqillik davrida ochiq ravishda o'rganila boshlandi.

BXSRning siyosiy-huquqiy maqomini muhokama qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Rasman u mustaqil respublika sifatida e'lon qilingan bo'lsa-da, amalda Moskva markazi tomonidan boshqarilar edi. Buyuk Britaniya, Turkiya, Eron, Afg'oniston kabi davlatlar bilan diplomatik aloqalarni o'rnatishga urinishlar dastlab amalga oshirilgan bo'lsa-da, 1923-yildan keyin bu jarayon to'xtatildi va BXSRning tashqi siyosati to'liq sovet markazi nazoratiga o'tdi.

Bu holat respublikaning huquqiy va siyosiy mustaqilligining formal xarakterga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Shuningdek, muhokama natijalari BXSР davrida amalga oshirilgan madaniy-ma'rifiy o'zgarishlarning ahamiyatini ham yoritadi. Yangi maktablar tashkil etilishi, "Buxoro Maorif" jamiyatining faoliyati, talabalarning xorijga o'qishga yuborilishi, milliy matbuotning rivojlanishi mintaqada milliy ong va madaniyatning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Biroq bu yutuqlar 1930-yillarning qatag'onlari natijasida ko'plab faollarning hayoti bilan birga yo'qotildi.

Umuman olganda, muhokama natijalari Buxoro amirligining qulashi va BXSРning tashkil topishi mintaqaviy tarixning eng murakkab va ko'p qirrali davrlaridan biri bo'lganini tasdiqlaydi.

Ushbu jarayonni xolisona o'rganish nafaqat o'tmishni tushunish, balki bugungi davlatchilik an'analari, milliy ong va madaniy o'ziga xosligimizning ildizlarini anglashda ham muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Mazkur tadqiqot Buxoro amirligining qulashi va Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi jarayonini ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag'ishlandi. O'tkazilgan tahlil natijalari ushbu tarixiy hodisaning mintaqa taqdirida tub burilish bo'lganini va u o'ziga xos murakkab, ko'p qirrali jarayon sifatida kechganini ko'rsatadi. Buxoro amirligining qulashi bir tomondan, uning ichki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozi, ikkinchi tomondan, sovet Rossiyasining mintaqaga nisbatan maqsadli siyosati natijasida yuz bergan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 1920-yil sentabridagi Buxoro operatsiyasi yosh buxoroliklar va Buxoro Kompartiyasi nomidan o'tkazilgan bo'lsa-da, amalda M.V. Frunze qo'mondonligidagi Qizil Armiya tomonidan amalga oshirilgan harbiy harakat edi. Amir Sayyid Olimxonning Afg'onistonga chetlanishi bilan uch asrlik manghitlar sulolasi hokimiyati barham topdi. 8-oktyabrda e'lon qilingan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi mintaqa tarixida yangi davlatchilik shaklini o'zida mujassam etgan.

BXSРning to'rt yillik faoliyati davomida bir qator muhim ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy islohotlar amalga oshirildi. Yer-suv munosabatlarining qisman qayta tartibga solinishi, yangi ta'lim tizimining yaratilishi, milliy ma'rifatning rivojlanirilishi, talabalarning xorijga o'qishga yuborilishi singari tadbirlar mintaqada milliy ong va madaniyatning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Fayzulla Xo'jayev, Abdulqodir Muhitdinov, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev kabi davlat arboblarning faoliyati BXSР tarixining ajralmas qismidir.

Shu bilan birga, BXSРning siyosiy mustaqilligi bosqichma-bosqich cheklanib bordi va 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanish natijasida respublika tugatildi. Uning hududi yangi tashkil etilgan O'zbekiston SSR va Tojikiston ASSR tarkibiga kiritildi. Shunday qilib, BXSР mintaqa davlatchiligi tarixida o'ziga xos o'tish davri respublikasi sifatida o'rin oldi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, Buxoro amirligining qulashi va BXSРning tashkil topishi nafaqat sovet hokimiyatining mintaqada qaror topishi jarayonini, balki milliy davlatchilik an'alarining yangi tarixiy sharoitda davom etishini ham aks ettirgan murakkab hodisadir. Bu davrni xolis, ilmiy yondashuv asosida o'rganish mustaqil O'zbekiston tarixshunosligining muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot ushbu yo'nalishdagi izlanishlarga o'ziga xos hissa qo'shishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998. – 32 b.
2. Alimova D.A. Jadidchilik harakati va uning Markaziy Osiyo tarixidagi o'rni. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009. – 224 b.

3. Rajabov Q. Buxoroda sovetlarga qarshi qurolli harakat (1920–1924-yillar). – Toshkent: Akademiya, 2002. – 196 b.
4. Hasanov B. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 248 b.
5. Ziyoyev X. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – Toshkent: Sharq, 1998. – 480 b.
6. Xoʻjayev F. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1976–1980.
7. Ishanov A.I. Bukharskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika. – Tashkent: Uzbekistan, 1969. – 240 s.
8. Nabiyev R.A. Iz istorii Kokandskogo khanstva. – Tashkent: Fan, 1973. – 264 s.
9. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015. – 432 p.
10. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London: Routledge, 2004. – 432 p.
11. Allworth E. Central Asia: A Historical Overview. – Durham: Duke University Press, 1994. – 650 p.
12. Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – T. 2. – 704 b.